

NEKI PRIMJERI DEVASTACIJE I SEKUNDARNE UPOTREBE ANTIČKE BAŠTINE U HERCEGOVINI

Sažetak: U radu se prikazuju neki primjeri uništavanja antičke baštine na prostoru današnje Hercegovine kao i njihova sekundarna upotreba. Iz austrougarskog razdoblja obrađeni su primjeri otuđenja vrijednih predmeta iz sarkofaga koji su pronađeni u Potocima, sa posebnim akcentom na pektoral. Drugi primjer iz austrougarskog razdoblja je uništavanje kasnoantičkih bazilika na Mogorjelu od strane Carla Patscha, koji je vodio arheološka istraživanja na ovom lokalitetu. Iz socijalističkog perioda obradili smo neke propuste prilikom velikih infrastrukturnih radova, kao i uništavanje rimskih spomenika kod tadašnjeg Arhiva Hercegovine u Mostaru. Posljednji primjer uništavanja baštine je nestanak određenog broja rimskodobnih spomenika iz Arheološke zbirke na Mogorjelu koji se desio u ratu 1992-1995. Drugi dio rada posvećen je korištenju antičkih spomenika kao spolija. Obrađeni su najpoznatiji primjeri iz većine hercegovačkih gradova i njihove okoline.

Ključne riječi: devastacija, baština, sarkofazi, bazilike, Mogorjelo, Stolac, Mostar, spolije, Nevesinje, Čitluk, Konjic

Devastacija antičke baštine

Prve zabilježene slučajeve devastacije i otuđenja rimske baštine u Bosni i Hercegovini imamo u doba austrougarske uprave (1878-1918). Brojni stranci koji su nakon okupacije 1878. godine po različitim osnovama dolazili u Bosni i Hercegovinu zanimali su se za predmete umjetničke vrijednosti, posebno orijentalnog karaktera i masovno su ih odnosili iz zemlje.¹ Radilo se o pojedincima koji su odnijeli brojne vrijedne predmete kao neku vrstu suvenira

1 Tafro 1956, 7.

iz Bosne i Hercegovine ili o kolekcionarima koji su upotpunjavali svoje zbirke. Muzeji iz raznih dijelova Austro-Ugarske Monarhije također pokazuju interes za popunjavanjem svojih zbirki vrijednim predmetima iz Bosne i Hercegovine. Tako je Hrvatski muzej iz Zagreba dobio stare kacige, strelice, stari novac, oružje; Bečki dvorski muzej prve nalaze iz prethistorijskih tumula na Glasincu, dok je Mađarski narodni muzej također pokazivao interes za takve predmete.² Truhelka je u memoarima posebno istaknuo slanje brončanih nalaza iz ostave u Krehinom Gracu i predmete pronađene na Glasincu sa posebno vrijednim kulturnim kolicima u Beč, kao primjere važnih izgubljenih starina iz Bosne i Hercegovine.³

Julije Makanec je 1884. godine u listu *Bosnische Post* izrazio zabrinutost jer „Mnoge prave dragocjenosti propale su tokom vremena za zemlju – možda zauvijek – i to nažalost u posljednjih šest godina; mnogo je uništeno ili dospjelo u ruke nepozvanih“. U tom listu Makanec je obavijestio javnost da se vrše pripreme za osnivanje muzejskog društva koje bi osnovalo muzej u Sarajevu.⁴ U tom kontekstu 1884. godine osnovano je Muzejsko društvo, a 1888. godine i Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, koji je, pored muzejske funkcije kao primarne djelatnosti, obavljao i funkciju organa zaštite spomenika.⁵ U depoima Zemaljskog muzeja čuvan je ogroman broj predmeta iz različitih historijskih epoha. Nažalost, usljed specifičnih historijskih okolnosti vremenom je došlo do nestanka ili otuđenja brojnih arheoloških nalaza iz samog Zemaljskog muzeja. Prema podacima Zemaljskog muzeja, u periodu 1906. do 1921. nestalo je 17.400 arheoloških predmeta samo iz prahistorijske zbirke, a druge zbirke također pokazuju slične tendencije.⁶ Ne postoje konkretni podaci gdje je tada nestao važan dio bosanskohercegovačke kulturne baštine, vjerovatno desetine hiljada artefakata, ali postoje određene naznake o tome. Kaljanac navodi primjer arheoloških eksponata iz hotela Bosna na Ilidži odakle su krajem Prvog svjetskog rata okupaciona uprava i vojska odnosili sve što su uspjeli, pa čak i rimske mozaike koji su završili u Beču.⁷ Do koje je mjere bilo rasprostranjeno

2 Ćorović 1914, 3.

3 Truhelka 1942, 59; Kasnije su nalazi iz Krehinog Graca završili u zagrebačkom muzeju. Opširnije o ovim, ali i drugim predmetima iz Bosne i Hercegovine koji su krajem 19. stoljeća bili u arheološkoj zbirci Narodnog Zemaljskog muzeja u Zagrebu vidjeti: Ljubić 1889, 98-100.

4 Dautbegović 1988, 11.

5 Tafro 1956, 7.

6 Kaljanac 2023, 236.

7 Kaljanac 2023, 236-239.

odnošenje kulturne baštine iz Bosne i Hercegovine najbolje pokazuje primjer iz 1910. godine. Te godine Zemaljski muzej je u pismu upućenom direktoru Bavorskog nacionalnog muzeja odbio da sudjeluje na izložbi islamske umjetnosti u Minhenu budući da je većina predmeta na toj izložbi bila porijeklom iz Bosne, a Zemaljskom muzeju kao glavnom predstavniku sa terena nije bilo moguće nastupiti sa adekvatno vrijednim eksponatima.⁸

Dakle, u austrougarskom razdoblju devastirana je i otuđivana baština iz različitih historijskih razdoblja bosanskohercegovačke prošlosti. Ovom prilikom osvrnut ćemo se na neke lokalitete i artefakte sa prostora Hercegovine iz rimskog perioda koji su otuđeni i uništeni. Rudarski satnik Vaclav Radimsky u članku koji tematizira rimske grobove u Potocima kod Mostara iz 1890. opisuje kako je osam godina ranije, 1882. blizu Han Potoka tadašnji žandarski stražmeštar iz Potoka iskopao sarkofag u kojem se nalazio skelet sa dosta nakita.⁹ Sarkofag je tom prilikom iskopan u mjeri koliko je bilo dovoljno da se podigne poklopac koji je tada prelomljen i da se uzmu vrijedniji grobni prilozi. Donji dio sarkofaga je tada ostao zakopan. Prema informacijama koje je Radimsky uspio dobiti, žandarski stražmeštar je nakon otvaranja sarkofaga odmah pokupio i odnio stvari koje je unutra našao. Radimsky je od očevidaca dobio informacije da su se tu nalazili razni zlatni predmeti, prstenovi i jedna veća metalna kutijica.¹⁰ Prema mišljenju Nade Miletić, radilo se o rimskom sarkofagu u koji je naknadno sahranjena pokojnica uz koju je pronađen luksuzni istočnogotski nakit, a koja je s obzirom na čitav kontekst nalaza vjerovatno pripadala bogatijim društvenim slojevima.¹¹

Zdenko Vinski smatra da je ovom sarkofagu pripadao i poznati zlatni lanac s privjescima koji je Arheološki muzej iz Zagreba otkupio od čovjeka iz Mostara 1933. godine. Prema mišljenju Vinskog, osim Potoka, nema drugih poznatih nalazišta iz Mostara i okoline, kao ni drugih dijelova Hercegovine koji bi mogli imati bilo kakvu vezu sa ovom ogrlicom.¹² Radi se o čuvenom primjeru rijetkog nakita koji je predstavljen u najznačajnijim publikacijama koje obrađuju razdoblje kasne antike i ranog srednjeg vijeka, uključujući i poznatu publikaciju *Umjetnost na tlu Jugoslavije, Rani srednji vijek*.¹³

8 Basler 1988, 387.

9 Radimsky 1890, 337.

10 Radimsky 1890, 340.

11 Miletić 1984, 384-385; AL III, 309.

12 Vinski 1954, 309.

13 Suizdavači ove vrijedne publikacije iz 1986. godine bili su Prosveta iz Beograda, Spektar iz Zagreba i Prva književna komuna iz Mostara.

Rimski sarkofazi su bili česta meta pljačke i devastacije u austrougarsko doba. Osim slučaja iz Potoka, Radimsky spominje još jedan sličan primjer iz okoline Mostara. Nakon što je obišao teren Bišća polja i objavio poznatu studiju o ovom dijelu mostarske kotline, Radimsky je naknadno dobio informacije o dva rimska sarkofaga u mjestu Bačevići južno od Mostara. Prvom sarkofagu je razbijen poklopac i razlomljen je na dva dijela da bi tragači za dragocjenostima mogli provjeriti unutrašnjost. Drugi sarkofag je također doživio sličnu sudbinu. Na njemu poklopca nije nikako bilo, a Radimsky je iznio pretpostavku da je iskorišten kao poklopac nad dimnjakom na jednoj kući u Bačevićima.¹⁴ Krajem 19. stoljeća opljačkani sarkofag zabilježen je i u mjestu Donji Poplat kod Stoca, ali o tom slučaju nemamo dodatnih informacija.¹⁵

U austrougarsko doba započela su prva ozbiljnija arheološka iskopavanja u Bosni i Hercegovini. Ključni preduvjet za to bilo je otvaranje Zemaljskog muzeja, kompleksne kulturne i naučne ustanove u kojoj se proučavala historija, arheologija, etnologija, prirodne nauke. Stručni kadar u ovu instituciju dolazio je iz raznih dijelova Monarhije poput Češke, Hrvatske itd. Zemaljski muzej, odnosno njegovi zaposlenici, su širom Bosne i Hercegovine provodili veliki broj pionirskih arheoloških istraživanja lokaliteta iz različitih historijskih epoha poput Glasinca, Delminija, Domavije.

Osim prvih stručnih arheoloških iskopavanja, u tim periodu evidentirana je i devastacija arheoloških lokaliteta. Jedan od poznatijih primjera destrukcije antičke baštine u austrougarsko doba je slučaj kasnoantičkih bazilika na Mogorjelu. Istraživanja na tom lokalitetu u periodu 1899 -1903. provodio je čuveni historičar i arheolog Carl Patsch, jedan od najvažnijih istraživača antičke historije Bosne i Hercegovine.¹⁶ On je prilikom arheoloških istraživanja na ovom poznatom lokalitetu iskopao dvije kasnoantičke bazilike, ali ih je nakon toga najvećim dijelom razorio. Sačuvani su samo kontrolni zidovi i piscine baptisterija koja se nalazila uz mlađu, istočniju baziliku.¹⁷ Basler piše da su bazilike smetale osnovnoj težnji Patscha da za javnost pripremi i izloži veliku utvrđenu vilu s početka IV vijeka, kojoj je zapravo i bilo posvećeno samo iskopavanje.¹⁸

14 Radimsky 1892, 335.

15 Truhelka 1892, 362.

16 O Mogorjelu je od početka arheoloških iskopavanja do danas nastao ogroman broj bibliografskih jedinica. Svakako treba izdvojiti nedavno objavljene memoare Carla Patscha koje je uredio Daniel Barić, u kojima Mogorjelo zauzima vrlo važno mjesto (Barić 2023).

17 Basler 1958, 45; Barić 2023, 221.

18 Basler 1958, 45.

Patsch je smatrao da je Mogorjelo bilo rimski vojni logor u sklopu dalmatinskog limesa i interpretacija nalaza sa lokaliteta uvijek je bila usmjerena u dokazivanju ove prvobitne teze. Prema njegovom mišljenju, velika dvospratnica koja je svojim krilima omeđivala lokalitet sa jugozapadne strane predstavljala je prostor za stanovanje zapovjednika i oficira, dok je neizgrađeni prostor u unutrašnjosti logora služio kao područje za obuku.¹⁹ Također, u memoarima piše da je čak planirao istražiti lokalitet Moševo sjeverozapadno od Mogorjela gdje je, prema njegovom mišljenju, moglo biti selo vojnog logora.²⁰ Bez obzira na razloge i motivaciju, činjenica je da je Patsch, kao jedan od rijetkih stručnjaka za antiku u Bosni u Hercegovini tokom austrougarske uprave, uništio vrlo vrijedne arheološke nalaze i na taj način kompromitirao čitav lokalitet. Poznato je da se arheološki nalazi uvijek trebaju posmatrati u njihovom kontekstu i zato možemo reći da je šteta ogromna kako zbog samih bazilika, tako i zbog Mogorjela kao arheološkog lokaliteta na kojem su bazilike bile njegov sastavni dio. Obično se u situacijama kada je potrebno srušiti dio nekog lokaliteta zbog primarnog cilja istraživači potrudu da taj segment u nekoj formi istraže, analiziraju i objave rezultate, ali u slučaju ovih bazilika to se nije desilo. Dodatni razlog zbog kojeg njegov potez izaziva čuđenje jeste činjenica što su uništene bazilike spadale u kategoriju *basilicae geminae*, odnosno dvojnih bazilika koje su veoma rijetke. Prema mišljenju Đure Baslera koji se 50 – tih godina 20. stoljeća bavio konzervatorskim radovima na Mogorjelu, nije isključena mogućnost da su ipak postojali fizički uslovi za ostavljanje zidova bazilika u netaknutom stanju, a da to ne bi išlo na štetu ostataka vile.²¹ U memoarima Patsch nije detaljnije elaborirao ovo pitanje, osim tvrdnje da ih je bilo potrebno ukloniti, ostavljajući najvažnije dijelove, da bi se došlo do starih zidova.

Socijalističko doba nakon 1945. donosi nova iskustva i izazove kada je u pitanju odnos prema antičkoj baštini. Ovo doba naše historije obilježeno je velikim infrastrukturnim radovima koje su često pratila arheološka rekognosciranja i iskopavanja. Poznati su slučajevi arheoloških istraživanja prilikom nastanka akumulacija Jablaničkog i Bilečkog jezera. Možemo reći

19 Barić 2023, 74-75; Patsch je smatrao da je u logoru bila smještena *cohors quingenaria equitata*, kohorta koja se sastojala od otprilike 500 ljudi, od kojih je bio formiran jedan konjanički odred (Barić 2023, 219).

20 Barić 2023, 216.

21 Naravno, mogli su se sačuvati samo zidovi jer se zbog neophodnih istraživanja starijih građevina moralo prodirati kroz podnice bazilika (Basler 1958, 60).

da su u tadašnjim okolnostima dobrim dijelom ispoštovana pravila struke, odnosno da su obavljena potrebna istraživanja i iskopavanja prije samih građevinskih radova.²² Nakon što su urađena arheološka istraživanja, veliki dio vrijednih prethistorijskih i antičkih arheoloških lokaliteta je završio pod vodom. Posebno su važni nalazi iz Lisičića kod Konjica, gdje je iskopano neolitsko naselje i rimske vile rustike.

Prilikom izgradnje stambenih zgrada u socijalističkom periodu bilo je slučajeva gdje su napravljeni određeni propusti kada je u pitanju zaštita kulturne baštine. Ovom prilikom ću se osvrnuti na slučaj Stoca. Krajem 19. stoljeća stručnjaci Zemaljskog muzeja u Stocu su otkrili značajne lokalitete i nalaze iz rimskog perioda u ovom gradu. Kasnije se utvrdilo da se na mjestu današnjeg Stoca nalazio vrlo značajan rimski grad Diluntum koji je imao status municipija. Najviše objekata iz rimskog doba pronađeno je u mahalama Zagrad i Podgrad. Prilikom izgradnje novih objekata u Stocu 70-tih godina 20. stoljeća, kako je u jednom novinskom članku napisala Vukosava Atanacković-Salčić koja je tada radila kao arheolog u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru: „Mnoštvo građevinskog materijala antičkog porijekla nalazi se na hrpama ispred novosagrađenih objekata, što dokazuje da ima u zemlji još sačuvanih građevina.“²³ Zavod za zaštitu spomenika je u periodu 1972-1976. godine obavio arheološka istraživanja i iskopavanja na prostoru nekadašnjeg Diluntuma, ali je definitivno puno objekata iz rimskog doba oštećeno dotadašnjom gradnjom, posebno stambenih zgrada i stadiona, a, sa druge strane, onemogućena su nova istraživanja koja bi dala bolji uvid u razne aspekte života stanovnika ovog grada u rimsko doba.²⁴

Vaclav Radimsky je krajem 19. stoljeća prilikom hodoloških istraživanja južno od Mostara na Bišću polju otkrio značajan broj rimskih ostataka. Među

22 Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH je uz pomoć historijske sekcije Radničkog kulturno-umjetničkog društva „Neretva“ iz Konjica obavio prenos većeg broja antičkih i srednjovjekovnih kamenih nadgrobnih spomenika iz doline Neretve u Konjic, gdje se trebala napraviti muzejska zbirka. (Rad Zavoda u 1953. godini 1954, 261).

23 Atanacković-Salčić 1972.

24 Atanacković-Salčić 1979, 7-36; Atanacković-Salčić je 1981-1982. ponovo radila arheološka istraživanja u Stocu, ali podaci o tome nisu dostupni. Svoja saznanja o rimskom naselju u Stocu sumirala je u natuknici o Stocu u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine prema kojoj se gradska aglomeracija municipija Diluntum prostirala na lijevoj obali Bregave, a na desnoj se nalazila velika antička nekropola. Otkriveno i iskopano je ukupno 14 objekata: mauzolej sa 3 grobnice, 3 terme, kuća kod terma, kuća sa mozaicima, kuća sa kanalom, mala kuća, kuća ispod bivše kasarne, 3 male kućice za osoblje terma i prateći objekat kraj termi (Atanacković-Salčić, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 192).

njima se ističu ostaci rimske zgrade od koje su sačuvani izvajani vijenci, temelji i glavice od stupova, a koja bi mogla predstavljati ostatke rimskog hrama.²⁵ Radimsky je ove arheološke artefakte smjestio u bašču zgrade okružne oblasti u Mostaru, kasnijoj zgradi Arhiva Hercegovine, trenutno Arhiva Hercegovačko-neretvanskog kantona što je smatrao privremenom opcijom. Ipak, artefakti su na tom mjestu ostali skoro čitavo stoljeće - do 80-tih godina 20. stoljeća. Tada su četiri stuba koja su se nalazila u bašči Arhiva, uz, kako kaže Karlo Drago Miletić, nerazumljivu i misterioznu saglasnost, ostaci rijetke stare arhitekture, negdje bačeni.²⁶ Na taj način su nestali vrijedni ostaci antike kojih danas u Mostaru nema mnogo i uglavnom se čuvaju u Muzeju Hercegovine i ispred Centra za kulturu.

Posljednji primjer koji ćemo spomenuti u kontekstu devastacije antičke baštine u Hercegovini je arheološka zbirka na Mogorjelu. O toj zbirci postoje samo manji tragovi u literaturi, te je teško utvrditi da li je njen status bio formaliziran na neki način. Već je Basler u radu o bazilikama na Mogorjelu pisao da bi bilo poželjno da se u okviru Mogorjela osnuje lapidarij muzejske zbirke u neposrednoj blizini nepokretnih objekata.²⁷ Obnovljenu zbirku starina, nukleus budućeg muzeja spominjao je Ivo Bojanovski krajem 60-tih godina 20. stoljeća.²⁸ Veljko Paškvalin je 1984. godine uredio stalnu postavku arheološke zbirke na Mogorjelu.²⁹ Paškvalin u svojoj doktorskoj disertaciji, koja je posthumno objavljena, za nekoliko sepulkralnih spomenika i jedan sarkofag koje je obrađivao naveo da se nalaze u Arheološkoj zbirci Mogorjelo. Uglavnom se radilo o spomenicima koji su pronađeni u mjestima iz okoline Čapljine poput Tasovčića, Dubrava, Dretelja.³⁰ Danas se ostaci zbirke nalaze u okviru jednog restorana koji je otvoren uz lokalitet. Na mjestu restorana do sredine 50-tih godina 20. stoljeća nalazila se kuća čuvara koja je podignuta u doba Patschevih istraživanja i koja je korištena za odlaganje određenog dijela nalaza sa Mogorjela. Ž. Pandža je u razgovoru sa lokalnim stanovništvom saznala da je u ratu 1992-1995. godine „Muzej“ opljačkan i da je tada nestao jedan od epigrafskih spomenika.³¹ Preostali spomenici iz zbirke nalaze se na

25 Radimsky 1891, 163-164; Opširnije o rimskim hramovima u Bosni i Hercegovini, vidjeti: Marić 2021, 171-192.

26 Miletić 1987; Isti 1997, 50.

27 Basler 1958, 60.

28 Bojanovski 1969, 52.

29 Škegro 2003, 211.

30 Paškvalin 2012, 36, 100, 251.

31 Pandža 2024, 172.

otvorenom, izloženi atmosferskim utjecajima kao i gostima restorana što će dugoročno imati vrlo negativan utjecaj na vrijedne spomenike. Zbog toga bi trebalo potražiti drugo mjesto za smještaj spomenika u okviru kompleksa na Mogorjelu.

Sl.1. Ostaci zbirke na Mogorjelu

Foto: A. Marić

Antička baština iz Hercegovine u sekundarnoj upotrebi

Pored uništavanja antičke baštine, brojni su primjeri njenog korištenja u druge svrhe kao spolije.³² Od kamena kojim su bili zidani antički gradovi u rimskom svijetu, pravljene su građevine u kasnijim epohama. Brojni spomenici, epigrafski ili anepigrafski su također iskorišteni u sekundarnom kontekstu. Prema savremenim tumačenjima, riječ spolija može predstavljati

32 Stručni termin *spolia*, koji je nastao početkom 16. stoljeća, odnosi se na dijelove nekadašnjih zanatski ili umjetnički obrađenih (najčešće kamenih) spomenika građevina, skulpture, nadgrobnih spomenika, dekorativne plastike i sl. koji su „oteti“ svom prvobitnom okruženju i najčešće u preinačenom obliku (preklesanom, otpiljenom, fragmentiranom) iskorišteni pri gradnji novih arhitektonskih sklopova ili izradi novih predmeta (Demicheli 2017, 182).

bilo koji artefakt ugrađen u okruženje koje se kulturno ili hronološki razlikuje od onog u kojem je prvobitno nastao. Ponovna upotreba tih artefakata, ustvari, predstavlja univerzalni odgovor na ograničenja i nedostatak tehnologije ili resursa.³³ To u praktičnom smislu znači da ako je bilo lakše doći do korištenog građevinskog materijala nego proizvesti novi, onda je sasvim izvjesno da će graditelji posegnuti za prvom opcijom. Na taj način gradnja je bila efikasnija i uz manje troškove.

Nevesinje

Ovom prilikom ću se osvrnuti na neke antičke spomenike koji se koriste u sekundarnoj upotrebi na prostoru današnje Hercegovine. U tom kontekstu posebno treba istaknuti miljokaze, koji se vrlo često koriste kao spolija. Naime, duž nekadašnjih važnih rimskih komunikacija poput npr. Salona-Narona ili Narona-Sarajevsko polje otkriven je veliki broj miljokaza koji su kasnije korišteni u druge svrhe.³⁴ Na Nevesinjskom polju zabilježeni su posebno interesantni primjeri upotrebe miljokaza kao spolija. Ovim pravcem u rimsko doba prolazila je komunikacija od Narone prema Sarajevskom polju. U muslimanskom haremu u naselju Donja Bijenja kamen mejšaš je napravljen od odlomaka dva miljokaza. Na napisu se navode car Maksimin Tračanin (235-238) i njegov sin Maksim.³⁵ Danas se nalazi na istom mjestu gdje ga je zabilježio Sergejevski prilikom svojih istraživanja 40 – tih godina 20. stoljeća, ali je velika kamena ploča prelomljena i više ne služi kao mejšaš pošto je napravljen potpuno novi u drugom dijelu harema. Nisu vidljivi tragovi originalnog natpisa.

33 Kinney 2006, 233.

34 Sve važnije ceste u Rimskom Carstvu bile su obilježene miljokazima. To su bili kameni stupovi oblog presjeka, promjera do 40 cm, a visine do 1,5 m. Miljokazi su najautentičniji dokaz za postojanje neke rimske ceste, pogotovo ako su pronađeni *in situ*. Miljokazi su podizani u čast vladara, iako se za vladanja tog vladara nije možda ništa učinilo za tu cestu (Bojanovski 1974, 37-38).

35 Sergejevski 1948, 49; AE 1980, 0681 = ILJug III, 1022 = EDH 005964 = EDCS-08900513 = TM 181781.

Sl. 2. Ostaci miljokaza u haremu D. Bijenja

Foto: A. Marić

Pored miljokaza, evidentiran je u sekundarnoj upotrebi veliki broj fragmenata različite veličine koji su vjerovatno bili dijelovi antičkih zgrada kao i nadgrobnih spomenika. Na Nevesinjskom polju, što se tiče sekundarne upotrebe antičkih spomenika, posebno se ističe nekropola Kalufi u Krekovima i nekropola Pupoš u Donjem Brataču. Nekropola Kalufi je najveća nekropola sa stećcima u Bosni i Hercegovini. Među velikim brojem srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika nalazi se i antički ostaci iskorišteni kao spolije. Dimitrije Sergejevski je prilikom hodoloških istraživanja rimskih cesta u godinama nedugo poslije Drugog svjetskog rata na ovoj nekropoli zabilježio arhitektonske ostatke od neke antičke zgrade i jedan rimski cipus koji su

upotrijebljeni kao nadgrobni spomenici.³⁶ Prema Bojanovskom, ovi ostaci vjerovatno potječu iz mjesta Postoljani, možda sa lokaliteta Baščica, gdje su inače pronađeni tragovi rimskog naselja.³⁷ Pored toga, na nekropoli Kalufi nalazi se sedam komada velikih ploča koje su izrađene na isti način, sa usječenim žlijebom istog oblika i dimenzija. Nije poznato u koji objekat su bili ugrađeni, ali, prema Sergejevskom, nema sumnje da se radi o antičkim spomenicima, čemu u prilog ide način obrade kamena i dimenzije.³⁸

Na nekropoli Donji Bratač u istočnom kraju Nevesinjskog polja pronađeno je desetak antičkih spolija, uglavnom arhitektonskih dijelova i nadgrobni spomenici koji su upotrijebljeni kao stećci.³⁹ Brojni antički spomenici sa ovog područja sačuvani su samo zato što su u srednjem vijeku upotrijebljeni kao spolije, što se posebno očituje na nekropolama stećaka.⁴⁰ Mjesto Luka (Kruševljani kod Sergejevskog) je veoma bogato rimskim nalazima. Oko današnje crkve na Ocrkvalju pronađeni su tragovi temelja, obilje rimskog crijepa, antički kvaderi i sims, kasnoantička grobnica na svod. Najveći dio građevinskog materijala iz antike i srednjeg vijeka ugrađen je u današnju crkvu koja je sagrađena 1895. godine.⁴¹ U crkvu je tom prilikom sa sjeverne vanjske strane uzidana kamena ploča sa reljefom u kojem je prikazana ženska figura, vjerovatno nimfa.⁴² Na južnom dijelu crkve uzidan je drugi reljef koji prikazuje pet ljudskih figura, vjerovatno iz kasnoantičkog razdoblja.⁴³

Na području Nevesinja spolije su potvrđene na još nekoliko lokaliteta: Drenovik u Kifinom Selu, Ilino Brdo u mjestu Gornja Bijenja, Magareća Glavica u Humčanima, Srđevo Groblje, Udbina i Vranikuće, Zovi Do.⁴⁴ Uglavnom se radi o fragmentima rimske arhitekture, spomenika i miljokaza u sekundarnoj upotrebi.

36 Sergejevski 1948, 56.

37 Bojanovski 1978, 86.

38 Sergejevski 1948, 58.

39 Bešlagić 1971, 39; Prema Bojanovskom pronađena je stela, pet cipusa, više simsova, blokova, pragova itd. (Bojanovski 1978, 85).

40 Sergejevski 1948a, 239.

41 Bojanovski 1978, 91-92.

42 Sergejevski 1948, 53.

43 Sergejevski 1948, 55.

44 AL III 143, 147, 149, 152-3.

Konjic

Prostor današnjeg Konjica je veoma bogat rimskom materijalnom baštinom.⁴⁵ Ovdje su pronađeni neki od najvažnijih antičkih spomenika iz naše zemlje poput spomenika božanstvu Mitri koji ima reljef sa obje strane⁴⁶ ili kasnoantički portret žene od mramora⁴⁷, kao i veliki broj rimskih nadgrobnih spomenika sa zanimljivim reljefima i natpisima. Pored toga, zabilježen je i određeni broj rimskih spolija. Sekundarno upotrijebljeni rimski spomenici potvrđeni su na lokalitetu Budimov Greb u Vrdolju, Crkvina u Gornjoj Bijeloj, Kaurskom groblju na Borcima i Paradžićima. Kroz konjičko područje prolazila je spomenuta važna komunikacija Naron-Sarajevsko polje uz koju je evidentirana upotreba rimskih spomenika, uglavnom miljokaza, kao spolija. Na nekropoli stećaka poznatoj kao Kaursko groblje utvrđeni su ostaci rimske građevine i fragmenti građevinskog materijala. Pored toga, kao spolije upotrijebljeni su dijelovi tri miljokaza. Nešto istočnije na lokalitetu Tursko greblje dva miljokaza iskorištena su kao bašluci na muslimanskom grobu.⁴⁸ U ruševinama srednjovjekovne crkve u Gornjoj Bijeloj pronađena su tri miljokaza, od kojih je jedan sa natpisom.⁴⁹ Zanimljiv primjer sekundarne upotrebe rimskih spomenika zabilježen je u Čelebićima na lokalitetu Paradžići. Naime, jedan rimski nadgrobni spomenik ugrađen je iznad vrata pravoslavne crkve u ovom mjestu. Spomenik se, inače, prvi put spominje 1843. godine, a zatim 1867. u šematizmu fra Petra Bakule.⁵⁰ Stela je kasnije doživjela određene modifikacije pošto je dio sa reljefom promijenjen u portret nekog popa ili sveca, a u natpisno polje upisano je ime donatora crkve.

Mostar

Područje mostarske kotline u rimsko doba nije se nalazilo na glavnim pravcima rimskih komunikacija poput današnjeg Ljubuškog, Čapljine, Stoca, Nevesinja ili Konjica niti su se ovdje razvila značajnija rimska naselja. Vjerovatno je to jedan od razloga zbog čega je broj spolija nešto manji u odnosu na navedene krajeve. Većina tragova rimskodobnih objekata

45 Opširnije o antičkoj baštini Konjica vidjeti: Anđelić 1975.

46 CIL 03, 14617.

47 Patsch 1902, 311.

48 Bojanovski 1978, 96.

49 Anđelić 1975, 42-43.

50 Basler 1955, 225.

pronađena je u sjevernim i jugoistočnim dijelovima današnjeg gradskog područja, odnosno u Bišću Polju i Bijelom Polju, pa je sasvim očekivano da su tu evidentirane spolije. U mjestu Gnojnice jugoistočno od Mostara se nalazi vrelo Vrba u blizini nekadašnje osnovne škole i džamije. Vrelo je specifično jer je ograđeno rimskim reljefnim spomenicima. Već je Radimsky krajem 19. stoljeća pisao da su oko džamije u Gnojnicama vidljivi brojni tragovi rimske opeke i, navodno, rimski grobovi.⁵¹ U zid iznad izvora ugrađene su spolije sa motivima grožđa i vinove loze. Motivi na reljefima koji se prikazuju poprilično su rasprostranjeni u rimskom svijetu i prisutni su na rimskim spomenicima iz perioda principata i kasne antike. Njihove interpretacije mogu biti višestruke. Mogli su imati samo dekorativnu ulogu, ali se također povezuju sa kršćanskom simbolikom, kao i bogom vina Dionisom, odnosno Bakhom. Bez dodatnih informacija o reljefu nemoguće je znati u kojem je kontekstu nastao.

Čitluk

Značajan broj spolija u Hercegovini registrovan je i na području Čitluka. Ovaj prostor je u rimsko doba vjerovatno pripadao ageru kolonije Narone. Tragovi iz rimskog perioda potvrđeni su u skoro svakom naselju.⁵² Na sedam lokaliteta otkrivene su rimske spolije: Bilobrig u Vionici, Crkvina u Čerinu, Crkvina u Donjoj Blatnici, Grab u Dragićini, Gradina u Malom Ograđeniku, Grudine u Krehinom Gracu, Lakišića kula. Po evidentiranom broju spolija ističe se lokalitet koji u literaturi ima više naziva: Bilobrig⁵³, Vionički stećci⁵⁴, Sajmište, Broćno, Greblje, Vinine⁵⁵ gdje se nalazi veća nekropola stećaka. Vego je početkom 60-tih godina 20. stoljeća na ovom lokalitetu zabilježio dvanaest rimskih spolija⁵⁶ dok ih je danas ukupno osam.⁵⁷ Radi se o fragmentima rimske arhitekture poput dijelova simsa, stuba, obrađenog kamena, itd. Početkom 20. stoljeća Patsch spominje da je na humku Sajmište bila velika grobnica od koje se tada moglo vidjeti dosta profiliranog i ukrašenog kamena. Sa tog lokaliteta

51 Radimsky 1891, 189.

52 Opširnije o rimskim tragovima na prostoru Čitluka vidjeti: Vego 1961, 18-30.

53 AL III, 24.14.

54 Mirković, Korać 2018, 158

55 AL III, 24.327.

56 Vego 1961, 101.

57 Mirković, Korać, 159.

je i epistilna kocka koja je u tom razdoblju pohranjena u zbirke Zemaljskog muzeja.⁵⁸ Vjerovatno se radi o istom lokalitetu na kojem se nalazi i nekropola stećaka.

Ljubuški

Ljubuški kraj također spada među najbogatije u Bosni i Hercegovini kada su u pitanju antički tragovi. Tome je najviše doprinijelo što je na Gračinama dugo vremena bio aktivan vojni logor za pomoćne kohorte, kao i činjenica da je veliki broj veterana rimskih legija odlukom princepsa naseljen na ovom prostoru u 1. stoljeću. Tokom istraživanja ovog područja upravo su spomenici povezani sa augziliarima i veteranima rimske vojske najčešće otkrivani u sekundarnom položaju.

Posebno su važna otkrića sa početka 20. stoljeća kada je u Hardomilju otkriven veći broj nadgrobnih spomenika pripadnika pomoćnih kohorti koji su bili stacionirani u logoru na Humcu i veterana VII legije.⁵⁹ Spomenici su se nalazili u nasipu rimske ceste koja je išla od Salone do Narone, odnosno na njenom dijelu koji je poznat kao Sekulan.⁶⁰ Radi se o dionici puta od Bigeste do Narone. Većina tih spomenika nakon iskopavanja izmještena je u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Dva nadgrobna spomenika otkrivena su i na lokalitetu Grebine u Vitaljini. Nadgrobni spomenik veterana VII legije poslužio je kao podnožje stećka na srednjovjekovnoj nekropoli. Danas se nalazi u muzeju Franjevačkog samostana na Humcu.⁶¹ Dva nadgrobna spomenika pronađena su uz desnu obalu Trebižata na lokalitetu Blinja u Teskeri, najvjerovatnije u sekundarnom položaju. Radi se o nadgrobnim stelama dvojice augziliarara iz Prve brakaraugustanske kohorte koja je tokom 1. stoljeća bila smještena u obližnjem logoru na Gračinama. Spomenici su pronađeni unutar kamenog podzida u koji su bili ugrađeni radi zaštite plodne zemlje od odrona.⁶²

Pored nadgrobnih spomenika na području Ljubuškog, posebno u dijelu ceste Salona-Narona, evidentirani su brojni miljokazi koji su uništeni ili su bili

58 Patsch 1904, 46.

59 Patsch 1997, 36-50.

60 Bojanovski smatra da su radovi na nasipu izvođeni krajem 2. ili početkom 3. stoljeća. Opširnije o tome: Bojanovski 1977, 112-113.

61 Atanacković-Salčić 1981, 273; AE 2000, 01176 = EDCS-20601176.

62 Dodig 1985, 100-107, 116; AE 2000, 1179 = EDH 039821 = EDCS-20601179; AE 2000, 1178 = EDH 039812 = EDCS-20601178.

u sekundarnoj, a ponekad i tercijarnoj upotrebi. Dugo vremena su obilježavali ovu nekada važnu rimsku komunikaciju, a čini se da ih je većina uništena tokom 19. stoljeća.⁶³

Pored spomenutih primjera sekundarne upotrebe rimskih spomenika, nešto manji broj ih je pronađen u drugim dijelovima Hercegovine: Gacku, Bileći, Ljubinju, Stocu, Posušju i Prozoru. U Gacku je na lokalitetu Mala Gračanica nekoliko rimskih spomenika sa figuralnim ukrasom sekundarno upotrijebljeno uz stečke,⁶⁴ a na lokalitetu Stražište (Crkvina), Velika Gračanica fragment rimske arhitekture je upotrijebljen kao spolija.⁶⁵ U Fatnici kod Bileće rimski nadgrobni spomenik upotrijebljen je u sekundarnoj upotrebi.⁶⁶ Kasnije je prebačen u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Na lokalitetu Gradac, Ljubinje, dva rimska miljokaza poslužila su kao stećci⁶⁷, a na lokalitetu Petrov Krst, Gornje Krtinje jedan rimski miljokaz je iskorišten kao stećak.⁶⁸ U stolačkom kraju također su zabilježeni tragovi rimskih spolija. Radimsky je prilikom istraživanja krajem 19. stoljeća u zaseoku Međine na Rotimlju objavio fragment rimskog spomenika uz konstataciju da je više takvih spomenika uzidano u seoske kuće.⁶⁹ U Gracu kod Posušja brojni rimski spomenici poput stela, raznih ulomaka i plastike su ugrađeni u crkvu.⁷⁰ Uvijek je teško ocijeniti iz kojih razloga su spomenici poput ovih korišteni u sekundarnoj upotrebi. Smatramo da su najvjerovatnije u pitanju praktični razlozi, odnosno činjenica da se radilo o već obrađenom kvalitetnom kamenu koji je mogao odmah biti iskorišten za gradnju ili u neke druge svrhe.

Zaključak

Uništavanje, otuđenje, krađa i ostale negativne pojave, kada je u pitanju antička kulturna baština u Bosni i Hercegovini, češće se dešavaju ili evidentiraju od austrougarskog doba. U prvim godinama njihove uprave pojedinci i

63 Opširnije o miljokazima na ovoj cesti vidjeti Bojanovski 1978.

64 AL III, 149.

65 AL III, 152.

66 AL III, 174; CIL 03, 12800 = CIL 03, 12800 add. p. 2258 = EDH 050889 = EDCS-31400247.

67 Bešlagić 1971, 379.

68 Bešlagić 1971, 379.

69 Radimsky 1891, 190.

70 Oreč 1982, 55-82.

različite baštinske ustanove iz Monarhije odnijeli su veliki broj predmeta koje su smatrali zanimljivim za privatne i muzejske zbirke što je već tada izazvalo reakcije javnosti. Kada je u pitanju negativan odnos prema antičkoj baštini sa prostora današnje Hercegovine, u ovom historijskom razdoblju izdvojili smo dva primjera. Primjer krađe vrijednih nalaza iz sarkofaga u Potocima vjerovatno predstavlja djelo pojedinca koji je iskoristio priliku koja se pružila. Otprilike pola stoljeća poslije nakit, najvažniji nalaz sa tog lokaliteta, završio je u Arheološkom muzeju u Zagrebu, gdje se nalazi i danas. Uništavanje bazilika na Mogorjelu predstavlja nešto drugačiji slučaj. Čuveni i zaslužni arheolog i historičar Carl Patsch je tokom iskopavanja lokaliteta krajem 19. i početkom 20. stoljeća uništio vrijedne kasnoantičke bazilike za čime vjerovatno nije postojala potreba sa stručne strane. Teško je utvrditi zbog čega je to uradio. Možemo pretpostaviti da je njegova vizija Mogorjela bila primarno orijentisana na interpretaciju da se radilo o rimskom vojnom logoru te su sve njegove aktivnosti bile podređene dokazivanju ove teze, uključujući i devastaciju bazilika.

Kada su u pitanju novija historijska razdoblja, izdvojili smo primjer uništavanje antičke baštine iz Stoca, Mostara i Čapljine. Uništavanje rimskih spomenika sa korintskim kapitelima koji su bili smješteni u bašči tadašnjeg Arhiva Hercegovine 80-tih godina 20. stoljeća je vrlo zanimljiv primjer uništavanja baštine pošto se desio ispred jedne baštinske ustanove. Nemamo dovoljno podataka o samom slučaju da bismo ga mogli u potpunosti rekonstruisati, ali ostaje činjenica da su bez traga nestali vrijedni rimski spomenici. Na taj način Mostar je ostao bez kulturne baštine koja je predstavljala rijetke primjere rimskodobnih artefakata visoke umjetničke i kulturno-historijske vrijednosti. Kada je u pitanju devastacija antičke baštine u ratu 1992-1995, primjer arheološke zbirke na Mogorjelu je veoma zanimljiv, a opet ne raspoložemo sa dovoljno podataka. Nije poznato u kojem statusu je bila zbirka, iako se decenijama navodila u literaturi, bar na marginama. U ratu su nestali neki spomenici iz te zbirke, s tim da je teško uopšte utvrditi o kojim spomenicima se radi ako ne postoji njihov prvobitni spisak. Posebna tema je današnji status ostataka zbirke koja je ustvari smještena u ugostiteljskom objektu, što nikako nije prikladno za vrijedne spomenike niti Mogorjelo kao jedan od najvažnijih lokaliteta kada je u pitanju bosanskohercegovačka kulturna baština.

Pored uništavanja i otuđenja antičke baština postojala je česta praksa njenog korištenja kao spolija. Na prostoru Hercegovine imamo veliki broj primjera korištenja rimskih spomenika u sekundarne i tercijarne svrhe. Očito je da se antička baština upotrebljavala kao spolija u onim mjestima gdje su u antici postojala značajnija naselja i kroz koja su prolazile važnije komunikacije označene miljokazima kao što je područje današnjeg Ljubuškog, Nevesinja, Konjica, itd. Ova tema zbog obimnosti materijala i potrebe za većim terenskim istraživanjima zaslužuje posebnu studiju.

SOME EXAMPLES OF DEVASTATION AND SECONDARY USE OF ANCIENT HERITAGE IN HERZEGOVINA

SUMMARY

The paper presents some examples of the destruction of ancient heritage in today's Herzegovina as well as their secondary use. From the Austro-Hungarian period, examples of the alienation of valuable objects from sarcophagi found in Potoci are discussed, with a special emphasis on the pectoral. Another example from the Austro-Hungarian period is the destruction of late antique basilicas on Mogorjelo by Carl Patsch, who led archaeological research on this site. From the socialist period, we dealt with some omissions during major infrastructure works, as well as the destruction of Roman monuments at the then Archives of Herzegovina in Mostar. The last example of the destruction of heritage is the disappearance of a certain number of Roman-era monuments from the Archaeological Collection on Mogorjelo, which occurred during the 1992-1995 war. The second part of the paper is devoted to the use of ancient monuments as spolia. The most famous examples from most of Herzegovina's cities and their surroundings are covered.

Key words: devastation, heritage, sarcophagus, basilica, Mogorjelo, Stolac, spolia, Nevesinje, Čitluk, Konjic

Bibliografija

Listovi

Sloboda

Literatura

- Anđelić, P. 1975. *Historijski spomenici Konjica i okoline*. Konjic Skupština opštine Konjic.
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Sarajevo, 1988.
- Atanacković-Salčić, V. 1972. Antika u prezentu. *Sloboda*, broj 25.
- Atanacković-Salčić, V. 1979. Antički Diluntum u svjetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebinj). *Tribunia*, V, 7-36.
- Atanacković-Salčić, V. 1981. Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humc. *Naše starine*, XIV-XV, Sarajevo, 257-281.
- Barić, D. 2023. *Die Lebenserinnerungen von Carl Patsch. Archäologie eines Lebens zwischen Böhmen und Bosnien*. Frank & Timme, Berlin.
- Basler, Đ. 1955. Dolina Neretve od Konjica do Rame. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, N.S. A.,X, Sarajevo, 219-229.
- Basler, Đ. 1958. Bazilike na Mogorjelu. *Naše starine* V, 45-62.
- Basler, Đ. 1988. Rad Zemaljskog muzeja na zaštiti spomenika kulture i prirode. U: A. Dautbegović i V. Palavestra (ur.), *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888–1988*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 386–390.
- Bešlagić, Š. 1971. *Stećci, kataloško-topografski pregled*. Sarajevo. Veselin Maselša.
- Bojanovski, I. 1969. Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara. *Naše starine* 12, 27-54.
- Bojanovski, I. 1974. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Bojanovski, I. 1977. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) I-Prehistorijska i antička komunikacija Salona-Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i istorijskih izvora. *ANU BIH, XV, Godišnjak CBI* 13, Sarajevo, 83-152.
- Bojanovski, I. 1978. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II-Prehistorijska i rimska cesta Narona - Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima. *ANU BIH, XVII, Godišnjak CBI* 15, Sarajevo, 1978, 51-125.
- Ćorović, V. 1914. Naučni rad Zemaljskog muzeja. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXVI, 3-34.

- Dautbegović, A. 1988. Uz stogodišnjicu Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu". U: A. Dautbegović i Vlajko Palavestra (ur.), *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888–1988*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 7-34.
- Demicheli, D. 2017. Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području, U: Miloglav, Ina; Kudelić, Andreja; Balen, Jacqueline (ur.), *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu; Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Institut za arheologiju, 181-207.
- Dodig, R. 1985. De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae, u : *100 godina Muzeja na Humcu*. Ljubuški, 95-118.
- Kaljanac, A. 2023. *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini = Paradoxes of early archaeology in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Kinney, D. 2006. The concept of spolia, u: C. Rudolph (ur.), *A companion to medieval art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*, Wiley-Blackwell, 233–252.
- Korać, D. Mirković, R. 2018. Stećci u Općini Čitluk. *Hercegovina*, 4, 117-172.
- Ljubić, Š. 1889. *Popis arheološkog odjela Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu, Odsjek I, svezak I, Egipatska sbirka - Predhistorička sbirka*. Zagreb.
- Marić, A. 2021. Tragovi rimskih hramova u Bosni i Hercegovini. *Acta Illyrica*, Godišnjak udruženja Bathinvs, broj 5, Sarajevo, 171-192.
- Miletić, N. 1984. Rani srednji vijek, u : *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 375-434.
- Oreč, P. 1982. Ranokršćanska dvojna bazilika u Gracu kod Posušja. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 37, Sarajevo, 55-82.
- Miletić, K.D. 1987. Lijevo i desno, do na kraj. *Sloboda*, 30.4. i 1.5.
- Miletić, K.D. 1997. *Mostar susret svjetskih kultura*. Mostar.
- Pandža, Ž. 2024. *Naseljenost Čapljine u antičko doba u svjetlu arheološko-topografskih istraživanja*. Doktorski rad. Sveučilište u Zadru.
- Paškvalin, V. 2012. *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Patsch, C. 1902. Rimska mjesta u konjičkom kotaru, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XIV, sv. 3-4, Sarajevo, 303-333.
- Patsch, C. 1904. Arheološko-epigrafska istraživanja o povjesti rimske provincije Dalmacije. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVI, 33-59.
- Patsch, C. 1997. *Manja istraživanja u Naroni i oko nje*. Metković: Matica hrvatska Metković.
- Radimsky, V. 1890. Rimski grobovi kod Han-Potoka blizu Mostara. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, godina I, knjiga IV, 337-342.

- Radimsky, V. 1891. Bišće polje kod Mostara. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. II, sv. II, Sarajevo, 159-192.
- Radimsky, V. 1892. Prehistoričke i rimske starine kod Bačevića blizu Mostara. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, godina IV, knjiga IV, 332-336.
- Sergejevski, D. 1948. Rimska cesta na Nevesinjskom Polju. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N.S., Sveska III, 43-62.
- Sergejevski, D. 1948a. Putne bilješke sa Nevesinjskog Polja, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, N.S., Sveska III, 239-250.
- Škegro, A. 2003. Veljko Paškvalin. Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., XXXVI, 209-212.
- Rad Zavoda u 1953. godini. *Naše starine II*, 1954, 268.
- Tafro, D. 1956. Iz istorije zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini. *Naše starine III*, 5-12.
- Truhelka, Ć. 1892. Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. 4, 340-365.
- Truhelka, Ć. 1942. *Uspomene jednog pionira*. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.
- Vego, M. 1961. *Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije*. Sarajevo: Narodni odbor općine Čitluk.
- Vinski, Z. 1954. Ein völkerwanderungszeitlicher Goldschmuck aus der Herzegowina. *Germania*, 32, 307-313.